

SAMENVATTING

Rijk onder de armen:
Kerk, bedrijf en huishouding bij kleine ondernemers in Guatemala-stad

Centrale themas en vragen

Dit is een studie naar de relaties tussen kerk, kleinbedrijf en huishouding bij kleine ondernemers in een arme wijk van Guatemala-stad, waar ik veldwerk verrichte in 1993 en 1994-95. Kerken vormen een belangrijke basis voor sociale organisatie in Guatemala. In Latijns-Amerika valt Guatemala bovendien op vanwege het grote aantal niet-katholieke gelovigen: tussen de 20 en 25 procent¹ van de totale bevolking. De relatief recente groei van het protestantisme in Guatemala is uitgebreid bestudeerd, maar er zijn nog weinig pogingen gedaan om religie met armoede en kleinbedrijf te verbinden.

Tussen de zestig en negentig procent van de totale Guatemalteekse bevolking van meer dan 10,5 miljoen is arm. Ruwweg een vijfde van de bevolking meer dan twee miljoen mensen woont in het centrale stedelijke gebied van Guatemala-stad en zustergemeente Mixco. Twee-derde van hen leeft onder de armoedegrens. Volgens schattingen van de Verenigde Naties maakte de zogenaamde 'informele sector', breed gedefinieerd als alle ongeregistreerde economische activiteiten, in 1977 acht procent uit van het BNP, toenemend tot twintig procent in 1990². Een derde van de beroepsbevolking van Guatemala-stad werkte in de informele sector in 1991. Volgens studies van FLACSO was de helft van deze groep *self-employed*, dat wil zeggen: de eigenaar was de enige werknemer. Een op de zes was *micro-ondernemer*, eigenaar van een bedrijfje met vijf tot tien werknemers. De overigen werkten als betaalde arbeidskracht of als onbetaalde familiearbeider. De meeste bedrijven waren familiebedrijven, gericht op ondersteuning van de eigen huishouding. Ik definieer de huishouding als een groep mensen, vaak verwanten, die onder hetzelfde dak leven en al hun hulpbronnen of tenminste een groot deel ervan samenvoegen om economisch te overleven.

Het systematisch navorsen van de relatie tussen bedrijf en kerk is belangrijk niet alleen vanwege de sterke protestante groei in Latijns-Amerika, maar vooral vanwege de toenemende nadruk op kleinbedrijf bij westerse donoren, niet-gouvernementele organisaties (NGO's) en organisaties van de Verenigde Naties³. In de loop van het project werd deze beleidsinteresse omgevormd tot de volgende centrale vragen:

Hoe kan lidmaatschap van een bepaalde kerk het functioneren van een klein bedrijf helpen of belemmeren? Welke rol speelt de huishouding van de eigenaar hierbij?

Theoretische benaderingen

¹ CID/Gallup (juni 1994), Johnstone (1995: 252), Rohde (n.d.).

² CEPAL (1992: 32).

³ Bijvoorbeeld de 'International Labor Organization' (ILO).

De voornaamste bronnen van theoretische inspiratie zijn Max Weber's protestante ethiek, de actor-in-context benadering en de rationelekeuze-benadering, toegespitst op religie. Volgens Weber bevordert protestantisme individuele actie en verantwoordelijkheid, omdat het persoonlijke studie en werk als de weg tot verlossing beschouwt. Continue evaluatie van het eigen gedrag is dan nodig om de mogelijke gevolgen op de eigen verlossing te onderzoeken. Alle handelingen in het dagelijks leven krijgen op die manier dus een transcendentaal karakter. Werk is een manier om in de gunst bij God te komen: ijverige mensen zullen worden beloond.

De actor-in-context benadering sluit goed hierop aan, omdat deze is gegrond in ervaringen en concepten uit het dagelijkse leven van mensen. Een cruciale aanvulling is 'agency': de capaciteit van een individu (actor) om sociale ervaringen te verwerken en strategieën om met het leven om te gaan 'coping strategies' te ontwikkelen. Deze strategieën worden sterk beïnvloed door de kennis van de actor en door zijn/haar 'life world': de eigen perceptie van de geordende realiteit van het dagelijks leven. Volgens Arce & Long wordt het dagelijks leven gedomineerd door het pragmatische principe: het is vooral gericht op het oplossen van praktische problemen⁴. Om niet in voluntarisme te vervallen een kritiekpunt op de actorbenadering zijn de leefwerelden van de informanten duidelijk in de context van de Guatemalteekse samenleving geplaatst. Tenslotte zal met behulp van een rationelekeuze-benadering geanalyseerd worden hoe de informanten de prioriteiten in hun leven stellen.

Onderzoeksverloop

Als onderzoekslocatie raadde counterpart FLACSO La Florida aan: een relatief veilige volkswijk tien kilometer ten westen van het centrum met veel kleine ondernemingen. La Florida is na 45 jaar een gevestigde wijk met huizen van 'adobe' (leem) en geasfalteerde hoofdwegen, waar op slechts één vierkante kilometer 37.000 mensen leven.

Na La Florida in kaart gebracht te hebben en via NGO's micro-ondernemers uit heel Guatemala-stad geïnterviewd te hebben, besloot ik om twee contrasterende kerkcasus te selecteren in de wijk. Het ging om de mormoonse kerk, met hoofdkwartier in Salt Lake City in de Verenigde Staten, en een lokale neopinksterkerk genaamd Regens van Genade ('Lluvias de Gracia'). Gebaseerd op eerder eigen onderzoek en de literatuur was de verwachting bij de mormonen veel kenmerken van Weber's protestante ethiek aan te treffen. Regens van Genade zou daarentegen veel meer gericht zijn op spiritualiteit en verlossing. De mormonen waren sinds 1947 in Guatemala en hadden ongeveer 150.000 leden, waarvan echter hoogstens de helft daadwerkelijk naar de kerk ging. Regens van Genade bestond sinds 1981 en had waarschijnlijk tussen de 8.000 en 12.000 leden, verspreid over veertig congregaties in het land. In beide kerken hield ik uitgebreide levensgeschiedenis-interviews, alsmede met twee rooms-katholieke ondernemers en een lid van de neopinksterkerk Elim.

In totaal zijn in deze studie de levensgeschiedenissen van dertien sleutelinformanten opgenomen (zie appendix 1), waaronder tien mannen en drie vrouwen. De gemiddelde leeftijd was 42. De meesten waren in de 30 of 40; de jongste was 29 en de oudste 65. In de tekstblokken van de levensgeschiedenis-interviews hebben ze allemaal fictieve namen. Bernardo en Pablo waren timmerlieden, Juan was automonteur, Guillermo was schoenmaker, María maakte keramiek, Patricio was aannemer, Beatriz had een kleine schoonheidssalon, haar man Mario was bedrijfsleider in de ijzerwarenwinkel van zijn ouders, Ana was advocate,

⁴ Arce & Long (1992: 212).

Miguel was drukker, Raúl verkocht gasflessen, Luis maakte en verkocht en verhuurde feestmeubilair, en Ramiro was loodgieter. Het aantal werknemers in de bedrijfjes varieerde van nul (de eenmansbedrijven van Guillermo, Beatriz en Raúl) tot acht bij Juan. De gemiddelde werkweek van de eigenaar was ongeveer 48 uur: maandag tot en met zaterdag. De bedrijfjes bestonden gemiddeld al twaalf jaar; ze waren dus tamelijk oud.

De onderzoeksgroep bevatte acht mormonen, drie neopinkstergelovigen en twee katholieken. De niet-katholieken waren gemiddeld al vijftien jaar bij hun nieuwe kerk. Op een mormoon en een katholiek na waren alleen actief in hun kerk: ze bezochten deze regelmatig, minimaal drie keer per maand en de meesten veel vaker. Ongeveer de helft van de informanten vervulde een belangrijke leiderschapsfunctie in hun kerk. Deze mensen streefden ernaar religie tot een centraal thema in hun leven als ondernemer, ouder of partner te maken.

Context

De economische crisis van begin jaren tachtig leidde tot een sterke toename van armoede in Guatemala. Maar de extreem ongelijke welvaartsverdeling wordt vooral veroorzaakt door de onevenwichtige economie: enerzijds dynamische sectoren agrarische export, toerisme, en ook drugshandel met hoge opbrengsten en lage belastingafdrachten, anderzijds een enorme sector van zelfvoorzienende landbouw en microbedrijfjes. De oorsprong van deze onevenwichtige economie gaat terug tot landverhoudingen in de 19de eeuw, de overwinning van Liberalen over Conservatieven en de daarop volgende expansie van de koffie- en bananenproductie. Plantages annexeerden gemeenschapsgronden van indiaanse dorpen en *ladinos* werden de typische bemiddelaars tussen de grootgrondbezitters en de indiaanse boeren. Veel analisten zien de plantage-economie als de basis voor racisme van *ladinos* tegenover indianen.

De Guatemalteekse staat werd historisch gedomineerd door grootgrondbezitters. Onderdrukking van nieuwe vakbonden en socialistische partijen nam toe onder de Ubico-regering (1931-44). Een staatsgreep door progressieve officieren baande echter de weg voor de eerste echte vrije verkiezingen in 1945, gewonnen door Arévalo (1945-50). Democratisering en toenemende investeringen in onderwijs en gezondheidszorg volgden. De Arbenz-regering (1950-54) voegde hier een grootscheepse landhervorming aan toe om boeren meer land te geven en de macht van de grootgrondbezitters en de *United Fruit Company* te ondermijnen. Deze laatste groepen zochten echter aansluiting bij de conservatieve katholieke kerk en de regering Eisenhower in de VS. De succesvolle invasie van kolonel Castillo Armas in 1954 vormde het begin van dertig jaar militaire regeringen, die steeds corrupter en repressiever werden.

De terugkeer naar de burgerdemocratie in 1986 veroorzaakte een opbloei in volksorganisaties, met name indiaanse groepen, vakbonden en mensenrechtengroepen. De volkssectoren kampten echter met een gebrek aan goed leiderschap (de beste leiders waren vermoord), onderlinge verdeeldheid en problemen van cliëntelisme, corruptie en representativiteit. De voornaamste problemen van het land die geanalyseerd worden in hoofdstuk 2 zijn de oorlog tussen leger en guerrilla, hoge misdadcijfers, een zwakke staat, verdeelde volkssectoren en grote armoede.

Religie vormde een belangrijke bron van organisatie en identiteit, maar ook van verdeeldheid. In 1970 beschouwde 95 procent van de bevolking zich nog katholiek. Maar de rooms-katholieke kerk had belangrijke zwaktes: ze was sterk geconcentreerd in de steden, onderling verdeeld in tientallen groepen (volkskatholieken en orthodoxen, basisgemeenschappen en charismatische groepen, dioceses en kloosterordes) en moest sinds 1976 steeds feller

concurreren met de protestante kerken. De snelle protestante opmars sinds 1976 werd veroorzaakt door een synergistisch effect van vijf gelijktijdige factoren: sterke urbanisatie; anomie veroorzaakt door armoede, onderdrukking, oorlog en de aardbeving van 1976; de sterke institutionele basis van protestante kerken die sinds eind 19de eeuw hun eigen kerken, scholen, instituten en ziekenhuizen hadden gevormd; de mogelijkheid van participatie, zelforganisatie en het opbouwen van bepaalde vaardigheden (bijvoorbeeld leiderschap en lesgeven) in deze kerken; en tenslotte ontevredenheid of gebrek aan contact met de katholieke kerk.

Mormonen en Regens van Genade

In onderzoekswijk La Florida waren de gevolgen van dit proces goed terug te vinden. Er waren zeker veertig niet-katholieke kerken, met een geschat totaal aantal leden van bijna 8,500. De mormoonse groep had 300 inactieve leden en slechts 100 actieve, waarvan 65 volwassenen. Drie-kwart van deze volwassenen had een 'temple-aanbeveling', wat betekent dat ze leefden volgens het 'Woord van Wijsheid' (geen koffie, thee, alcohol of tabak gebruiken), geld betaalden aan de kerk en regelmatig naar de kerk gingen. De totale opkomst op zondagochtend lag tussen de 65 en 85. Vrouwen vormden een meerderheid van ruwweg 60 procent. De leden waren over het algemeen afkomstig uit de lagere klasse of de lagere middenklasse: typische banen waren loodgieter, schoenmaker, winkelbediende, kleermaker, onderwijzer en secretaresse. Regens van Genade telde ongeveer 250 geregistreerde leden; bij de twee diensten op zondagochtend zaten er telkens tussen de 100 en 125 leden in de kerk. Ook hier vormden de vrouwen een duidelijke meerderheid. Alcohol drinken was strikt verboden, net als uitgaan, dansen of naar de bioscoop gaan. Wel was er een levendige elektrisch versterkte muziekbond, bestaande uit toetsenist, drummer, gitarist en basgitarist. De typische beroepen van de leden hier waren die van de hogere lagere klasse, bijvoorbeeld timmerman, metselaar, schoenmaker of caissière.

Regens van Genade en de mormoonse kerk hadden elk twee tegenstrijdige vertogen over armoede. Enerzijds zagen beiden armoede als een probleem dat werd veroorzaakt door individuele ondeugden als luiheid, alcoholisme, gebrek aan discipline en geldverspilling. Anderzijds klom bij beiden ook de omgekeerde visie door, terug te voeren tot Jezus Christus, dat de armen spiritueel gezegend waren. Het voornaamste verschil tussen beide kerken was dat de mormoonse kerk haar leden adviseerde te streven naar economische zelfredzaamheid (hard werken, sparen, onderwijs volgen, ethisch leven) en hen actief ondersteunde in harde tijden middels een welzijnsprogramma, waarvan vijf of zes huishoudingen gebruik maakten. Regens van Genade praktiseerde daarentegen alleen liefdadigheid voor een tiental oudere weduwen en kende geen enkel programma of visie om leden te stimuleren economisch vooruit te komen. Bij de mormonen vond ik vijf kleine ondernemers op 100 actieve leden (5 procent), bij Regens van Genade drie op 250 (1,2 procent).

Het bedrijf

Met een bedrijfje hadden de informanten gewoonlijk een hoger inkomen, meer financiële zekerheid en meer persoonlijke vrijheid. Vaak vormde uitbuiting door een familielid de directe aanleiding om ondernemer te worden. Ander kregen hulp van derden soms familieleden, soms NGO's of een medekerklid bij het starten van hun microbedrijf. Succesvolle ondernemers moesten aan een groot aantal psychologische, professionele, financiële, organisatorische en sociale eisen voldoen. Onmisbaar waren discipline, goed met mensen om kunnen gaan, professionele vaardigheid en ervaring, startkapitaal, een talent voor organisatie

en de vaardigheid om sociale netwerken op te bouwen en te gebruiken voor het bedrijf. Gezien de nauwe, bijna symbiotische relatie tussen bedrijf en huishouding had de eigenaar de autoriteit nodig om andere leden van de huishouding over te halen hun arbeid, geld, ruimte en tijd op te offeren voor het bedrijf.

Ik beschrijf en analyseer vijf sleutelproblemen in het proces van het starten en uitbouwen van een bedrijfje: drinken met werkmaatjes, recruitering van arbeiders, marktonzekerheden, belasting betalen en altijd een laag en onzeker inkomen. De meeste mannelijke informanten werkten op hun twaalfde al voltijd en begonnen onder druk van collega's alcohol te drinken. Velen raakten door overmatig alcoholgebruik in de problemen, omdat dit hun discipline ondermijnde en hun kapitaal vernietigde. Om ondernemer te kunnen worden, moesten ze breken met hun oriëntatie op medearbeiders en zich richten op het verbeteren van de economische positie van hun eigen huishouding. De kerk kon hierbij een belangrijke rol spelen door deze keuze voor de huishouding te bevestigen en te ondersteunen.

Recruitering van arbeiders vormt een probleem voor elke onderneming, maar nog sterker voor het microbedrijf. In veel huishoudingen werden de oudste zonen betaald voor hun arbeid, terwijl jongere kinderen vaak hun zusters geen loon kregen en zich uitgebuit voelden. Uitbuiting en fraude konden dus ook in familiebedrijven voorkomen, maar de sociale relatie kon hier nooit compleet afgesneden worden wat op zichzelf al een bron van stabiliteit was. De bedrijven die uitsluitend betaalde arbeiders hadden, recruteerden deze vaak buiten de kring van familie en kerk, zodat gedeelde identiteit geen reden kon worden voor een voorkeursbehandeling. De ingehuurd arbeiders waren gewoonlijk jong (in de twintig) en sterk gemotiveerd. Ze ontvingen vaak hele redelijke salarissen, want het risico was anders groot dat de besten snel verdwenen om hun eigen bedrijfje op te zetten wat typisch is voor de 'informele sector'.

Niet alle bedrijven waren even gevoelig voor concurrentie of macro-economische omstandigheden. De kwetsbaarste bedrijven bijvoorbeeld Juan's garage, María's keramiek-onderneming en Miguel's drukkerij waren zowel gevoelig voor concurrentie als de macro-economie. Een tweede groep was kwetsbaar voor prijsconcurrentie, maar minder afhankelijk van het macro-economische klimaat: Guillermo's schoenmakerij, Beatriz' schoonheidssalon, Raúl's gasbedrijf en de timmerlieden Bernardo en Pablo. Tenslotte waren er twee uitzonderlijke gevallen. Luis' feestmeubilairbedrijf had weinig concurrentie in het gebied, maar moest zijn basisgrondstof ijzer importeren met dure dollars. Alleen Ramiro's loodgietersbedrijf was vrijwel ongevoelig voor concurrentie of macro-economische omstandigheden.

De onderzoeksgroep vertoonde zowel informele als formele kenmerken. Drie ondernemers ontvingen hun startkapitaal van buiten via een NGO. De grote meerderheid werkte weliswaar zonder arbeidscontracten, maar bijna allemaal betaalden ze vaste salarissen. Zes gebruikten een geïmproviseerd boekhoudsysteem; vijf een formeel systeem. Drie informanten moesten hun grondstoffen importeren uit het buitenland. Ongeveer de helft had familie-arbeiders. Slechts twee wilden niet zeggen of ze belasting betaalden, de rest verklaarde van wel. De grote meerderheid gebruikte formele zakencontracten met leveranciers, alleen Patricio gebruikte informele netwerken. Aangezien bij deze oudere bedrijven informele en formele kenmerken elkaar min of meer in evenwicht hielden, lijkt dit toch erop te duiden dat men er niet naar streefde het bedrijf te 'formaliseren'.

Ik heb het succes van de bedrijven geanalyseerd aan de hand van de volgende criteria: gemiddelde inkomsten, winstgevendheid, groei, professionalisering en het gemiddelde aantal klanten per dag. Twee bedrijven stagneerden op een tamelijk laag niveau (María en Miguel), drie stagneerden op een stabiel niveau (Juan, Bernardo en Patricio), vijf hadden succes en

groeiden (Ramiro, Ana, Raúl, Luis en Mario) en drie bedrijven waren te nieuw om op deze wijze te evalueren (Guillermo, Pablo en Beatriz).

Het bedrijf was echter slechts één mogelijke bron van geldgebrek. Daarnaast waren er individuele en huishouding-factoren, alsmede toevalligheden zoals ziekte of reparatie. De reacties op geldgebrek volgden een patroon met drie lagen. Ten eerste preventie, door geld te sparen (waar slechts vier informanten in slaagden) of bij de mormonen een voedselvooraad aan te leggen. Ten tweede, bezuinigingen op niet-essentiële uitgaven. Ten derde, geld lenen van uitdijende netwerken van vrienden en familieleden.

De kerk

Hoewel elf van de dertien sleutelinformanten opgroeiden als rooms-katholieken, blijkt de invloed hiervan op hun latere leven sterk te variëren. Zes kwamen uit nominaal katholieke gezinnen. Twee van hen zijn katholiek gebleven: Pablo is zelfs nog minder actief dan zijn ouders, terwijl María veel meer betrokken is geraakt bij haar parochie sinds haar kinderen werden geboren. Er is een typisch patroon zichtbaar bij de mannelijke informanten: een min of meer religieuze opvoeding, loonarbeid als kind, drinken en uitgaan met werkmaatjes, trouwen in de twintig, allengs opgeven van alcohol en uitgaan, en tenslotte active deelname in een nieuwe kerk om de nieuwe oriëntatie op de eigen huishouding, en niet meer op medewerkers, te consolideren.

Drie informanten waren al religieuze zoekers tijdens hun adolescentie; drie anderen vonden een nieuwe kerk onder invloed van hun partner of kinderen. Maar de grote meerderheid werd actief in een nieuwe kerk nadat ze een keerpunt in hun leven bereikten: soms door alcoholproblemen, soms door vader te worden. Deze groep zag de armoede in hun huishouding, de toestand van hun kinderen, en werden aldus op pijnlijke wijze herinnerd aan hun eigen ongelukkige jeugd. Na zelfreflectie slaagden bijna al deze mannen erin van de drank te komen hetzij op eigen kracht, maar meestal met steun van partners, familieleden, kerkgenoten of de Anonieme Alcoholisten. De nieuwe kerk bood een beschermende omgeving, waar drinken en uitgaan verboden waren, de eigen huishouding centraal stond en waar nieuwe netwerken opgebouwd konden worden. Bij de informanten was de wens tot een meer gedisciplineerde leefwijze de voorbode van toetreding tot een hechte, strenge kerk. De omgekeerde volgorde, discipline na toetreding, kwam zelden voor. Het uitvoeren van vrijwilligerstaken in de nieuwe kerk kon mensen helpen er gewend te raken, maar soms was hun onzekerheid juist reden om op te stappen. Andere problemen die mensen uit de kerk konden verdrijven waren opnieuw alcoholproblemen en de investeringen in tijd en geld die de nieuwe kerk opeiste.

Tijd en geld waren juist voor de kleine ondernemers van groot belang. Afgezien van Ramiro en Mario in de mormoonse kerk en zowel Raúl als Ana in Regens van Genade, had bijna iedereen problemen om hun tienden te betalen aan de kerk. Miguel en Patricio konden niet eens precies uitrekenen hoeveel ze moesten betalen, aangezien ze geen boekhouding bijhielden. Kortom: iedereen deed zijn best deed altijd wel iets aan de kerk te geven, maar men slaagde er zelden of nooit in ook echt tien procent van het inkomen af te staan.

Werken op zondag was strikt verboden hoewel loodgieterproblemen bij zijn vaste klanten Ramiro dit verbod soms deden overtreden en onbetaalde kerktaken vergden veel tijd. De informanten besteedden gemiddeld 7 uur per week (7 procent van hun tijd) aan kerkzaken, iets meer dan 47 uur (42 procent) aan hun bedrijf en 57 uur (51 procent) aan hun gezin en andere zaken. Met andere woorden: de informanten besteedden gemiddeld meer dan zes keer zoveel tijd aan hun werk dan aan hun kerk en 7 keer zoveel tijd aan hun gezin dan

aan hun kerk. Maar de onderlinge verschillen waren enorm. De katholieken besteedden de minste tijd aan hun kerk (nul tot drie uur) en de hogere mormoonse leiders het meeste: 18 of 19 uur per week.

Nog duidelijker is de connectie tussen de tijd die besteed werd aan werk en het informele karakter van het bedrijf. Met uitzondering van María (bedrijfs crisis) en Pablo (nieuw bedrijf) hadden alle meer formele bedrijven gemiddelde werkweken van 48 uur, terwijl de eigenaars van de meer informele bedrijven langer werkten: soms wel 60 uur (Mario). Dit bevestigt dat de meer informele bedrijven arbeidsintensiever zijn.

Het feit dat men meer tijd besteedde aan werken betekende niet noodzakelijk dat er minder tijd overbleef voor de kerk. Indien de echtgenoot een actief kerklid was gold dit evenzeer voor zijn partner en kinderen. De mormoonse congregatieleider besteedde zeer veel tijd aan de kerk, maar zat ook ver boven het gemiddelde op zijn werk. De hogere mormoonse leiders zagen zich gedwongen om hun werk hun eerste prioriteit te maken en de kerk hun tweede, wat betekende dat hun gezin pas op de derde plaats kwam. Drie andere mormoonse ondernemers Juan, Ramiro en Patricio zaten dicht bij elkaar met hun scores op werk (respectievelijk 46, 48 en 50) en op gezin: minimaal 54 uur (Patricio) en maximaal 60 uur (Juan). De ondernemers in Regens van Genade verkeerden door hun zakelijke succes in de positie hun huishouding tot hun eerste prioriteit te kunnen maken en tegelijkertijd boven gemiddeld veel tijd te besteden aan hun kerk en iets onder gemiddeld aan hun werk.

Conclusies

In hoofdstuk 7 worden drie typische patronen onder de informanten onderscheiden. *Patroon 1* omvat zes mannen die tussen de 29 en 48 jaar oud zijn: vijf mormoonse ondernemers Juan, Ramiro, Patricio, Mario en Guillermo en Elim aanhanger Luis. Ze begonnen gemiddeld reeds rond hun negende te werken voor loon. Druk van collega's bracht ze tot alcoholgebruik en later -misbruik. Ze rebelleerden in hun adolescentie tegen hun uitbuiting door bazen, tegen hun eigen vaders en soms ook tegen de regels van hun ouderlijke kerk. Na hun huwelijk raken ze echter meer gesettled: ze brengen hun alcoholprobleem onder controle en richten zich op de verbetering van hun huishouding. Rond deze tijd vinden ze een nieuwe kerk, waar ze spoedig met hun gezin actief in worden. Naarmate hun huishouding stabiel wordt en hun vakkennis groeit, beginnen ze eraan te denken een eigen bedrijf te starten.

Patroon 2 lijkt bijna een subtype van 1. De twee oudste informanten de mormoonse timmerman Bernardo (65) en Regens van Genade gasverkoper Raúl (54) maakten beiden in een crisis toen ze in de veertig waren. Raúl's bedrijf kreeg te maken met sterk toegenomen concurrentie en Bernardo hertrouwde, werd opnieuw vader en was leider in een nieuw op te zetten volkswijk. Hun oriëntatie verschoof van de huishouding naar hun eigen problemen en beiden worstelden met de alcohol. Bernardo ging uiteindelijk naar de Anonieme Alcoholisten, begon zijn timmerbedrijf en werd opnieuw actief in de mormoonse kerk. Raúl bracht zijn leven op orde met de steun van zijn vrouw en bekeerde zich uiteindelijk tot Regens van Genade.

Patroon 3 is exclusief van toepassing op de drie vrouwelijke informanten: Beatriz (34), Ana (35) en María (40). Ze hoefden niet te werken als kind en maakten naast de basisschool zelfde de middelbare school af. Pas op hun 18de kregen ze hun eerste baantjes. Ze werden beschermd opgevoed, met veel regels en discipline, zoals gebruikelijk bij meisjes. Geen van hen had ooit problemen met alcohol. María werd actiever in de katholieke kerk nadat haar kinderen werden geboren, Beatriz enkele jaren na haar huwelijk met Mario lid van de mormoonse kerk en Ana bekeerde zich al als student op de universiteit tot Regens van

Genade. Alle drie behielden een sterke oriëntatie op hun kinderen en hun huishouding, terwijl hun partners hen stimuleerden om rond hun dertigste een eigen bedrijfje te beginnen. María zag zich gedwongen van haar keramiekhobby haar beroep te maken, nadat ze werd ontslagen als directiesecretaresse vanwege een ongehuwde zwangerschap. Beatriz en Ana wilden eenvoudigweg hun eigen geld verdienen om zo bij te dragen aan de huishouding.

Uit de studie en de drie onderscheiden patronen volgen de volgende hoofdconclusies. Het bleek dat kerklidmaatschap een positieve invloed had voor kleine ondernemers via netwerken, het aanleren van nieuwe vaardigheden, het bieden van advies en begeleiding, en de eis van ethisch gedrag. Anderzijds hadden deze voordelen elk ook hun negatieve kant: netwerken konden misbruikt worden voor fraude, de kerk vergde veel tijd en geld van haar leden, en ook ethisch zakendoen had zijn prijs.

Elementen van Weber's protestante ethiek waren duidelijk terug te vinden bij de informanten, maar in genuanceerde vorm. Individuele handelingen en verantwoordelijkheid nemen voor het eigen gedrag liepen als een rode draad door de levens van alle informanten. Transcendentalisme in het dagelijkse leven werd door allen uitgedrukt in de mening dat hun bedrijf en de staat van hun huishouding geheel te danken waren aan God. Vijf mormoonse ondernemers uit patroon 1 gaven uiting aan hetgeen ik het 'convenant vertoog' genoemd heb. Ze stelden dat God hun bedrijven nooit failliet zou laten gaan, zolang ze zich hielden aan hun convenant met hun beloften aan Hem. Niemand gebruikte echter termen die suggererden dat werk gezien werd als een roeping, of een teken van uitverkorenheid. In Regens van Genade, tenslotte, werd het meest expliciet gewaarschuwd voor de verleidingen van het materialisme en de rijkdom. In de mormoonse kerk was de mening dominant dat het in orde was om te genieten van rijkdom, zolang men leefde volgens de regels en moraal van de kerk en tienden betaalde. Het kerklidmaatschap schepte dus niet zozeer de voorwaarden voor ondernemerschap, maar bevestigde en ondersteunde de noodzakelijke omstandigheden en vaardigheden die het mogelijk maken.